

**1925 чылдың август
31-де үнүн эгелээн**

Интилел-политиктиг солун

Кадарарда малым чараш

МУРНАКЧЫЛАР — БАЙ-ТАЙГАЖЫЛАР

Бай-Тайга кожууннуң
кыл-ишчи чону Наа
ам байырлалынга тө-
птүү-биле киришкен.
с-Булакка болган ол
йырлалга Бай-Тайга-
н ниитизи-биле 85
лээ келген.

арын аразында күрүнге
т, дүктү дужаап турар муң
хоочун малчын Болатмаа
товна Ортаат, Кызыл-Дагдан
чы хойжу Алин-оол Сан-
Салчак, хуу ажыл-агыйлыг
Базыровна Минеева дээш,
ны чок дээр. Олар аныяк-
мал ажылынче звидел-
ге езулуг үлегер-чижек
уурлар.

ык дээр адаанда музейге»
ыдыг малчыннарның Хүндү-
ыбыразын кириштирген,
салырының биче бүдү-
(удуртукчузу М.Х.Бурун-
делгелге-садыглаашкынны
тастан. Бай-Тайга кожуун
ызы Бүгү-делегеиниң «Чер-
дус» фондузу-биле сырый
ыжып, кады ажалдажылганы
ы келгениниң түңнелинде
ыкчы чорукту деткириниң
фондузу Наадым байыр-
ыкат, тоорук, мөөгү, аржаан
ыкшак бойдустан байлак-
ылгаж тыва ак чем аймаан

«Бай-Тал» КУБ-туң аныя
Буян Дамбый 100 хойдан
аганны ажаап алгаш, «Чем-
пону» атка төлөптиг болган.
ажыл-агыйдан Хаяжык
100 хойдан 130 хураганы
палган. Сарлык кадарчызы
Тоол Төре-Мөңгө 100-тен 85
ы алгаш, «Чемпион сар-

«Апыяк малчын өз-буле» мөөрейниң тишлекчилери – Бай-Тайгадан Буян, Резета Дамбылар.
Айлаң МОНГУШТУҢ тырттырган чуруу.

лыкчы» атка четкен. Бо ажил-агый-
ның кол зоотехниги Феня Хертек-
овна Делгерниң үстүнде ады кирген
малчынарның чедишкinnerинде
үлүг-хуузу улуг. Олар шупту Наа-
дым байырлалынче чалаткан.

Шалпычыларның одуруунда механизатор Василий Наажан (Бай-Тал), ногаажы өг-бүлө Сергей Дамчаевич, Чечен Сереновна Монгуштар (Кызыл-Даг сумузу) Наадымны ажыл-ишчи чедишкиннербиле утkaan.

«Наадым-2010»-нуң байырлалында бай-тайгажылар янзы-бүрү мөөрейлерге киришкен. «Аныяк малчын өг-бүлө» мөөрейге тии-

лээш, Гран-при шаңналын чаалап, он муң рубль-биле шаңнаткан. Аныяк абттар чарыжынгa Бай-Тайганың аьды эрткен. Ооң ээзи — Альберт Арбычыгаевич Иргит. Эмдик абттар өөредир мөөрейге бай-тайгажылар ийиги черже үнгөн. Өглөр конкурзунга Бай-Тайганың өө 3-кү черин ээлээн. Ус-шеверлер мөөрейинге Бай-Тайгада 12 кижиги киришкеш, ийиги черни ээлээннер. Белекмаа Байдос, Раиса Тас, Лидия Кочаа, Маадыр Бурундукай, Геннадий Сүге-Маадыр оларның ажилдарын чон магадаан. Бай-Тайга ус-шеверлериниң чурту адын баша катал балдыткан. Россияның Чурукчулар

эвилелиниң 33 кежигүнү Бай-Тайгада чурттап турар болгай.

Бай-Тал ортукмат школызы (директору К.К. Салчак) эң хөй мал чемин белеткээш, Тыва Республиканың Чазаның чарлаан мөөрейиниң тиилекчизи болуп, «Жигули» автомашина-биле шаңнаткан. Ниитизи-биле Наадым байырлалынга Бай-Тайгадан 13 өөреникчи киришкен. Оларның аай-дедир оруун кожуунун өөредилге килдизи (Б.С. Коңгар) хандырған. Уругларның «Эдер-Куй» аас чогаал ансамбли (удуртукчуз С.И. Докпак) тускай шанналга төлөткү болган.

Волейболга эр улустун хоочун-

нар коман­да­зы шыл­га­ра­ан. Во­кал ан­сам­б­ль­дер мөө­рей­ин­ге ки­риш­кен ы­ра­ажы­лар өр­төк­тиг бе­лек­би­ле ша­н­нат­кан.

Бай-тайгажылар Тос-Булакка дүнекиниң 2 шак алып турда чеде бээрге, оларны ТР-ниң Юстиция яамызының ажалдакчылары база сайыт Ш.Ч. Монгуш баштаан хөй улус оларны изиг сүттүг шайы-биле, амданныг аыш-чеми-биле уткаа-нынга дыка-ла өөрзөннөр. Чүгүл ашкарып-чегерген эвес, а ыштал эккеп берип, газ-биле база хандырганнар. Сагыш човангыр юристерге ырактан келген аалчылар өөрүп ханмаан. Бай-Тайгадан келген 83 кижи составтыг делегацияны «Алаң-Тос» кафезинге шайладып хундулзэн.

«Наадым-2010»-нуң байыр-
лалы бай-тайгажыларның сагыш-
сеткилинге езулуг утундурбас ба-
йырлал болуп артканында кожуу-
чагаргазының даргазы М.С.
Монгуштун, оон социал-политика
талазы-биле оралакчызы Ж.О.
Аракчааның кириген үлүг-хуузу
улуг. Наадым киржичилеринге
бүгү-ле таарымчалыг байдалды
тургузарына «Бай-Тал» КУБ-тун
директору К.К.Н. Кочал-оол, социал
дуза төвүнүн директору Ч.К. Сербе,
культура килдизинин эргелекчизи
У.М. Таргын болгаш өске-даа
удуртукчулар езулуг сагыш чован-
гыр чоруун көргүскен. Ылангыя
чولاачы Мерген Бал-Доржуевич
Хертекти хоочун малчыннар «Чоруу
чымчак, биче сеткилдиг чولاа-
чывыс» деп, аажок мактаар улус
болду.

Наадымга кайгамчык амданныг чаагай аш-чемниг, хол-биле кылган уран, чараш кылыглар сөңнүг келген бай-тайгажылар ооң орнунга хөй шаңнал-макталды алганы ол-дур.

Чугула Доктаал

ның удуртукчулары хүлээп алыышкын үезинде оларны мурнады хүлээп алып;

б) эмнелге албан черлери, эмнелге-профилактикторий черлери оларга, өөнүң иштинге (азы өөнүң ээзинге), назы четпээн уругларынга медицина хандырылгазын база мурнады көргүзөр;

в) Тыва Республиканың санаторий-курорт албан черлеринге чигелделиг эмнээш-кинни малчынга, өөнүң ээзинге (азы өөнүң иштинге), назы четпээн инвалид, хоочураан аарыглыг уругларынга халас путевканы Тыва Республиканың республика бюджетинин ку-

сели-биле ийи чылда бир катап
бээр хевирлиг кылдыр боттан-
дырар...

Муң малдыг малчыннарга күрүне деткимчезиниң Дүрүм-неринде оон-даа чаа солун чүүлдер көрдүнгөн. Ук Доктаалды бистиң «Шын» солунун дараазында суббота үндүрүлгезинге парлаар бис, ону таныжып сонуургаңар. Бистиң республика бурун шагдан бээр мал ажыл-агыйлыг чораан-даа болза, малчын кижиниң, аар-берге-даа болза, буянын ажил-ижинге мындыг чиигел-делер көрдүнгөн Доктаал туруп көрбээн.

МУҢ МАЛДЫГ МАЛЧЫННАРГА

ыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Кара-
«Шээр малының баш саны 1000 четкен болгаш
даа хөй баш малдыг малчыннарга күрүне детким-
ниң талазы-биле хемчеглер дугайында» 375
арлыг доктаалга сентябрь 15-те атты салган.

Ында доктаадып турары болза, республикада мундан өрү баш малды өстүрген малчыннарга тускай Дүрүм езугаар күрүне деткимчезин көргүзөр болгаш оларның даңзызын Тыва Республиканың Чазааның Аппарады тургузар, ооң соонда ону Чазак бадылаар.

Муң малдыг малчыннарга күрүне деткимчезин Тыва Республиканың республика бюджетинин күсели-биле көргүзер.

Муң малдыг малчыннарга күрүне деткимчезин дараазында хевирлерге боттандыра:

а) эрге-чагырга органнары-

СОҢУУРГАҢАР: социологтуг шинчилел

ЭРГЕ-ЧАГЫРГА БОЛГАШ НИИТИЛЕЛ: СОҢГУЛДАЛАР БУДУУЗУНДЕ

Бо чылдың август төңүзүндөн сентябрь эгезинге чедир «Хөй-ниитиниң саналы» фонд (Москва хоорай) ТР-ниң Дээди Хуралының соңгулдаларының будуузуңда Тывада ниитилел-политиктиг байдалды болгаш соңгулдаларга-даа, соңгулдаларга киржип турар политиктиг партияларга-даа хамаарыштыр хөй-ниитиниң саналын өөренип көөр талазы-биле социологтуг шинчилелдер кылып чоруткан. Эрге-чагырга органның ажылынга болгаш чамдык политиктиг партияларның болгаш күрүне ажилдакчыларының ажил-чорудулгазынга хамаарыштыр Тываның хөй-ниитизиниң хамаарылгазын база фондунуң социологтары илереткен.

Республикада тургустунуп турар байдалга таарзынып база таарзынмайн турар кижилерниң саны берген айтырыгларга харыыларның түңнелин езугаар барык дең болган — 49 болгаш 40 хуу, арткан өске хуулар дээрге, маңа хамаарыштыр кандыг-даа харыы бербээн кижилерниң болур. Ындыг турбуже харыылааннарның 54 хуузу республикада байдал ниитизи-биле экижил турарын айтыркан, экижиз-даа, баксыраваан-даа дээр кижилерниң саны 34 хуу болган, баксыраан деп харыылааннар — 9 хуу, артканнар кандыг-даа огулуг харыы бербээн.

Эрге-чагыргага чоннуң хамаарылгазы кандыгыл деп айтырарга, «ниитизи-биле чогулгалыг» деп турар. Ынчангаш ол эки-даа, багай-даа түңнел звес, а факт-тыр. Ол ниитилелде элээн турум чорукту бадыткап турары деп билир апар. Ол турум чорукка эрге-чагырга-ның күүсекчи органының удуртукчузу, ТР-ниң Чазааның Даргазы

Ш.В. Кара-оолдун салышкыны улуг деп айтырыгга харыылааннарның 65 хуузу ынчаар демдеглээн.

А Улуг Хуралдың Хоойлу-дуга органының ажил-чорудулгазынга хамаарышкан айтырыгга харыылааннарның 38 хуузу «багай» деп харыы берген, 22 хуузу «эки» дээн, оң ажылының дугайында чүнү-даа билбесин харыылааннарның 25 хуузу айтыркан. Арткан 14 хуузу харыылап шыдаваан. Бо дээрге депутат корпусунуң ажылынга «багай» деп демдек дээрзи билдингир.

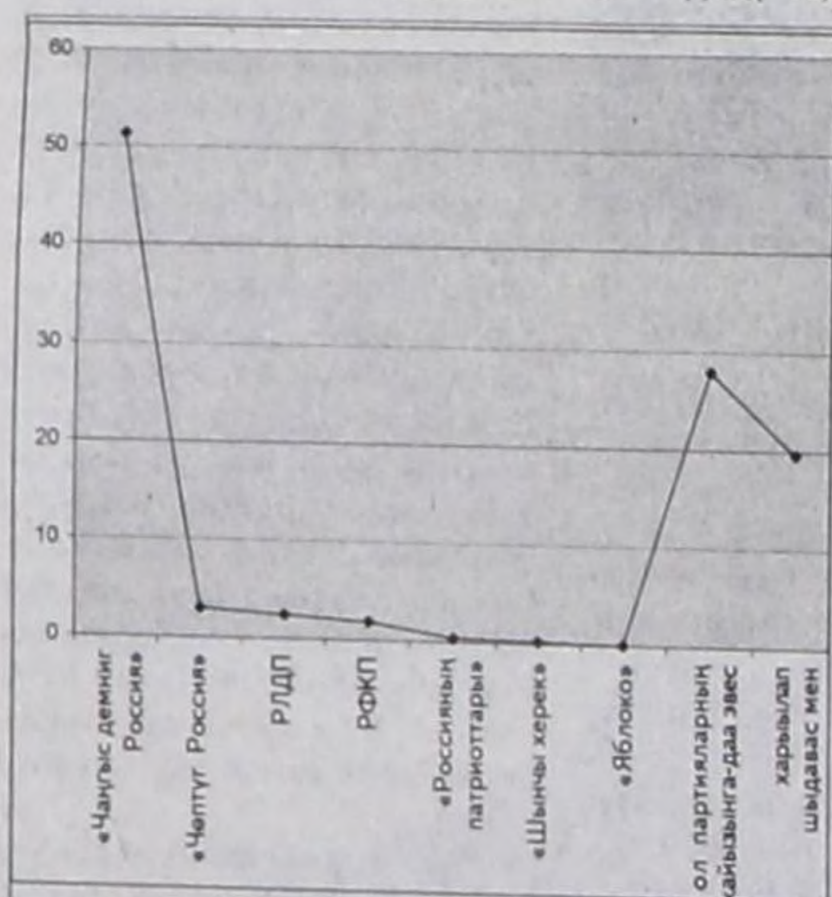
«Республиканың Баштынын солур бе?» деп айтырыгны база салган турган. Харыылааннарның 72 хуузу Шолбан Кара-оол ол албан-дужаалыга артарга эки дээн, 19 хире хуузу чаа кижикерек диген, он хуузу харыылап шыдаваан. Бо чүнү көргүзүп турарыл дээрге, Ш. Кара-оолдун ат-алдары чон ортузунда баткан деп янзы-бүрү парлалгада чүүлдерниң шын звес деп чүүлду бадыткап турары ол.

Социологтуг шинчилелди Москвадан келген, кымдан-даа хамаарышпас эксперттерниң кылганын барымдаалаар болза, Конвиз ышкаш кижилерниң мегелеп турары илден, оларның бижээн чүүлдеринге чон бүүрүвейин турар деп чүвени бадыткап турар.

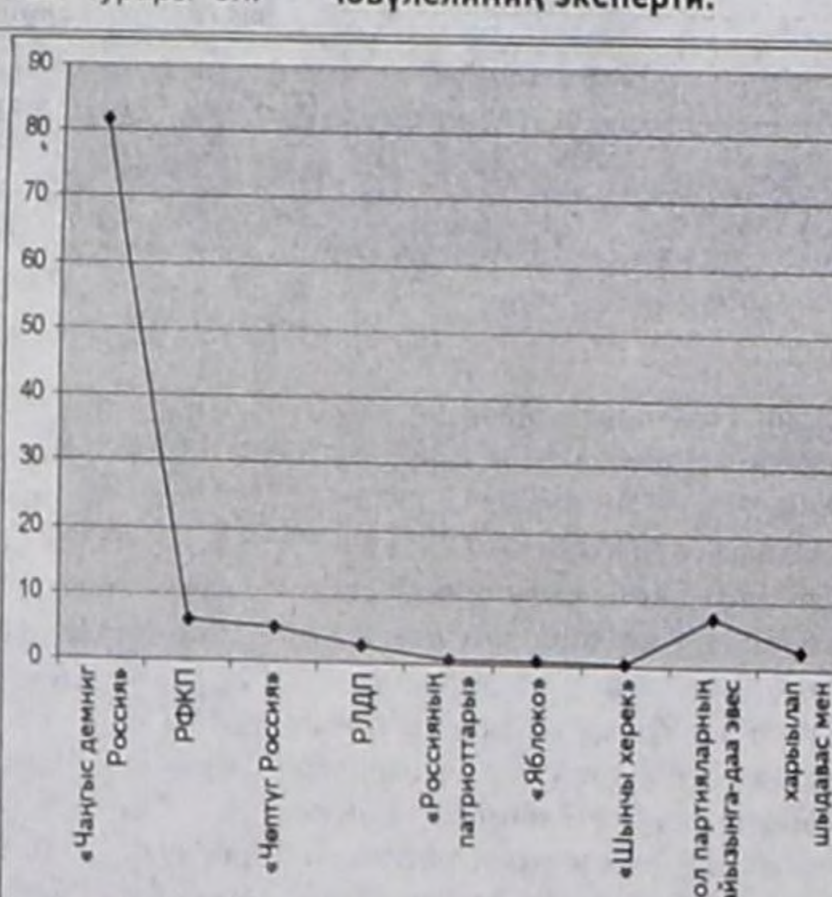
Республикада политиктиг партияларга чоннуң хамаарылгазын айтырарга, харыылааннарның 51 хуузу «Чаңгыс демниг Россияның», оң удуртукчуларының, активчилериниң ажылының идепкейжээнин демдегеп турар, 28 хуузу кандыг-даа партияның ажил-чорудулгазын эскербээнин чугаалаан, 20 хуузу харыылаарында дадалгазган. «Чөптүг Россияның» ажил-чорудулгазын харыылааннарның 3-ле хуузу демдеглээн, а РЛДП биле РФКП-ни—2-2 хуузу, өске партияларның ажил-чорудулгазын кым-даа үнелвээн. (Таблицадан көр).

Кылдынган социологтуг шинчилелдин анализин кылып көөрге, ниитизи-биле республиканың чурттакчы чону республикада байдалды чогулгалыг деп санап, Тываның Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оолдун удуртканы күүсекчи эрге-чагырга органының ажылын үнелеп турары илден. «Чаңгыс демниг Россия» партиясының туружу республикада эң быжыг дээрзи маргылдаа чок.

Кара-кыс АРАКЧАА,
Тыва Республиканың хөй-ниити каттыжышкынар чөвүлелиниң эксперти.

Тывада политиктиг партияларның ажылының көскүзү.

Бо чылдың октябрь 10-да Дээди Хуралдың бирги чыыжының соңгулдаларына политиктиг партияларның чондан деткимче ал турары.

(Таблицада улуг сектерни оң талаже көрүп номчуур).

Владимир Вольфович ЖИРИНОВСКИЙ, Россияның либерал-демократтыг партиясының даргазы, Күрүне Думазының даргазының оралакчысы

Хүндүлүг Тыва Республиканың чурттакчылары!

Октябрь 10-да силерге Дээди Хуралдың соңгулдалары болур. РЛДП партиясы ол соңгулдаларже бодунуң кандидаттарын партийжи даңзы-биле болгаш чаңгыс мандаттыг округтардан идип үндүргөн. Олар шупту төлөптиг болгаш үен-даян чоруктар-биле холбаа чок кижилер-дир. Амгы үеде республиканың Дээди Хуралына шак ыңдыг кижилер херек, чүгле ынчан силерниң амыдырал-чуртталгаңар экижиир. Чажыт чокка чугаалаарга, амгы байдалда байлар, хааннар болгаш дээди чагырыкчылардан хамаарылга чок депутаттар Тыва Республикада дүшкүрлүг байдалды чавырылдырып болур болгаш шын орукче эгидип, Тываның хөгжүлдээн чедип ап болур. Шак ыңдыг депутаттарны оппозицияның хоочуну РЛДП идип үндүрүп турары ол-дур.

РЛДП-ни националистиче партия деп меге чугааларга бүүрү-

2010 чылдың октябрь 10 — Республиканың Дээди Хуралы (парламентизиниң) бирги чыыжының депутаттарының соңгулдаларының хүнү

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) би чыыжының депутаттарына кандидаттар

Кызыл хоорайның Первомайский №4 чаңгыс мандат
соңгулда округундан

Евгений Аркадьевич ЧЕРНОВ

Депутаттың хүлээлгезин шынчы болгаш ак сеткилдиг күүседиринге белен болгаш мээң дузамны хергелеп турар бүгү кижилерниң эрге-ажыктарына депутат бүрүн эргелерин канчаар ажыглаарын билир мен.

Россияның оруу—социализмче
бурунгаарлаашкын!

(Халас парлаан).

Хүндүлүг соңгукчуларым!

Бо соңгулдалардан Тывавыстың келир үеде салым-чолу, экономика сайзыралы хамааржыр. Эрге-чагыргаже кем-үүлгедикчилерин, куруг аазаашкыннар кылып, чонувусту ыт оорлап турар кижилерни кирибээлинер. Угаан-биле шилип, чорук дээш бадылаарынче кыйгырдым!

Центральный № 3 соңгулда округунуң талазы-ба
«Чөптүг Россия» партиясының мурнундан кандидат
Борис Константинович БАЛЧИЙ-ООЛ.

(Халас парлаан).

Редакцияның почтазы

ПЕНСИОНЕРЛЕР ЧЕТТИРДИВИ

Хүндүлүг «Шын» солунуң редакциясы! Хүндүлүг чорур солунувус арыннарындан Тыва Республиканың Чаа Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оол бистерге, Те кожуунуң пенсионерлеринге, тодаргай дуза-детким көргүскени-биле сеткиливис ханызындан өөрүп четтиргени илередип олур бис.

2009 чылдың апрель айда бистин кожуунга Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол бодунуң оралакчылары болгаш сайыттары-биле чедип кээп, Чыргаланды сумузунга кожуунуң активи-биле ужуражып, хуралды эрттирген. Ол хуралга Самагалдай сумузунуң пенсионерлер эвилелиниң болгаш «60 харлыглар» клубун удуртукчузунуң ажылын эки деп демдегеп, хоочуннарны эмнээр «Нуго Бест» дээр массаж орунун пенсионерлер боттарының пенсиязындан дадывырны чыып тургаш садып алырын ол саналдап, деткирин аазаан турган. Чоокта чаа Чазак Даргазы бодунуң сөглээн сөзүңге ээ болуп, ол массаж орунун Социал камгалал яамызындан алдывыс. Ол дээрге бистерге канчаар-даа аажок

үнелеп четпес белек-тир өөрүшкү-биле алдывыс, хү Шолбан Валерьевич!

Бо хүннерде кожуунуң эмнелгезинде «Нуго Бест» тускай кабинетти белеткеп Октябрь 1-де, Улуг намыс хүнүнде, кожуунуң пенсионер эвилели ол кабинетти ажыдып баазыныга «Кадыкшыл» тургузар.

Биске берген белээнер улуу-биле четтирдивис, хү Шолбан Валерьевич база Республиканың социал камгалал сайыды Каа-оол Тимур Ажыл-ижиңерге бүгү-лү чүүлдерни күзедивис.

Тес-Хем кожуунуң пенсионерлер эвилели база «60 харлыглар» клубун кежи-нери.

веңер. Бис кажан-даа янзы-бүрү нацияларның эп-найыр хөгжүлдэзи дээш туржуп турган-даа бис, ам-даа туржур Хөй нүгүл тарадып турар улуска бүүрүзүн херээ чок. Олар кол сорулгазы — соңгукчуларны боттарының талазынче меге-хоп-биле чая тыртып алгаш, соңгуттуруп алып, оол Тываны үзе-чаза согар деп сорулгалыг. Ооң бөдүүн чөп херээ чүл?

Ынчангаш, эргим соңгукчулар, октябрь 10-да болур соңгулдаларга идепкейлиг киржип, бистин партиявыстың мурнун идип үндүргөн партийжи-даа даңзы-биле, чаңгыс мандат округтардан-даа идип үндүргөн кандидаттарывысты деткимдилеп тур мен.

Бис силерниң бүүрелиңер черле оскунмас бис.
Орта бүүрүңер!

В.В. Жириновский
(Халас парлаан).

Чазак Даргазының
ажыл-албаны

«ЦЫЦЗИНЬ»
ОМПАНИЯНЫҢ
ДУРТУЛГАЗЫ-
БИЛЕ

УЖУРАШКАН

18-те ТР-ниң Чазак-
аштыңы Ш.В.Кара-оол кыдат
«Цыцин» корпорацияның Ты-
филиалы Кызыл-Даштыг даг
ынын мөөн чыдымын шынга-
ырынын талазы-биле ажил-
рудуп турар «Лунсин» КХН-
дуртулгазы-биле ажил-
и ужурашылга кылган.

компанияның чингине дирек-
тинь Жүйтен республиканың
ыныга уургайның девис-
де даг рудазын болбаазы-
комбинат тудуунун чору-
ынын дугайында дыңнаткан.
унсинин» планы езугаар даг
ынын шынарын бедидер
наттың өзек объектилерин:

каның кол оран-савазын, төп
нааны, дериг-херексел шыг-
ерин, частыр материалдар
и, үлетпүр шөлүн, карьерни
011 чылдарда тудар. Кыдат
н чугаалап турары-биле, бо
н 8 айының дургузунда ук
елче 28 млн., а чыл төнчү-
едир ам-даа 15 млн. АКШ-
ларларын инвестиция-биле
и планда көрдүнгөн. Даг
ын шынарын бедидеринин
биле дериг-херексел сат-
Ол ышкаш 8 ай иштинде
н. рубль үндүрүг, 6,7 млн.
күрүне каайлызы төлет-
Республиканың каттышкан
инче үндүрүглер болгаш
лар талазы-биле компания-
зи чок.

ыл-Даштыг даг уургайының
эринде чагырганың, хүн
н ажылгалының болгаш
аялыг база дизель-биле
ар электри станциялыг курт-
омплекси туттунган. Кор-
ның удуртукчузы Линь Жуй-
убликаның Баштыңы Ш.В.
л-биле ужурашылгазынга
азын болбаазырадыр ком-
юкку бо ийи чыл дургузун-
у-биле туттунар дээрзин
кен. Ол ышкаш, ооң чугаа-
алырга, уургайың турар
эри Тожу кожуунун чагыр-
ри-биле кады ажилдажыл-
кейлиг чоруп турар. Чижээ,
емниң кожуун эмнелгези-
лунсин» КХН-ниң ажилчын-
эмчи дузазын чедиреринин
биле керээ чардыгган. Хүн-
ажыл ээлчээниң мурнунда
нчилгезинин үнүшкүнне-
ып турар. Компанияда 500
ки, оларның 200-зү — Рос-
300 кижиги — Кыдаттың ха-
ры ажилдап турар. Компа-
ажылчыннарының бир айда
шалыңы 22,0 муң рубль,
те 2009 чылдың ол-ла үе-
нээрже, 16 хуу улгаткан
рар.

убликаның Баштыңы Ш.В.
л бо чоокку үеде уургайга
дер болгаш ук төлевилел-
тандырылганын өөренил-
рулгалыын дыңнаткан. Тус
чурттакчыларының ара-
мергежил талазы-биле
ециалистер белеткелинин
нга кады ажилдажылганы
рери чугула дээрзин ол ам-
ындырган. Ооң-биле хол-
Ш.В. Кара-оол компания-
илдакчыларын республи-
фтех-өөредилге шугумун
дырының айтырылганын
иле Тыва Республиканың
ың калбак хуралының
а киржиринче чалаан.

Бистиң корр.

ШЫН АЖЫГЛААР БОЛЗА, УЖУР-ДУЗАЗЫ УЛУГ

• Интервью •

Чиңгине директорнуң оралак-
чызы В. Иванченко.

— Эрте-даа берген бол, про-
фессионал байырлалыңарны
организацияңар кандыг көргү-
зүглер-биле уткааның, Валерий
Михайлович?

— Кайы-даа адырның ажилдак-
чылары профессионал байырлалын
уткуп тура, ажылының көргүзүг-
лерин түңнээр болгай. Бистер байыр-
лалывысты 6 чыл дургузунда онза
байдалдар чокка, кижилерниң амы-
тынынга айыыл-халап тургуспайн,
доктаамал, турушкун чокка ажил-
дап келгенвис-биле уткуп турар
бис деп бүзүрелдин-биле чугаалап
болур мен.

— Газ адыры бистиң респу-
бликада кажандан тура нептереп
эгелээниң, ооң кыска төөгүзү-
биле таныштырып көрүңерем.

— 1967 чылдың сентябрь 9-түн
хүнүнде Тыва АССР-ниң Сайыттар
Чөвүлелиниң доктаалы-биле Газ
бүдүрүлгө черинин эргелелин рес-
публикага тургускан. Ынчан ук
эргелелге газ сөөртүр чаңгыс ма-
шина, ону шыгжаар чаңгыс цис-
терна болгаш онза байдалдар туруп
келген таварылгада дузалаар чаң-
гыс машина турган. Ол үеден эгел-
ээш-ле суугаткан газтын ажыл-
галы республикага калбаа-биле
нептерээ. Бистиң республикада
газтын чүгле бо хевирин ажылдап
турар дээрзин сагындырып каайн.

— Амгы үеде организацияңар
кандыг байдалда ажилдап ту-
рарың, Валерий Михайлович?

— Бо хүнде республиканың 16
чурттакчылыг черлерин газ-биле
хандырып турар бис. Ол дээрже төп
кожууннардан эгелээш, ыраккы
Мөңгүн-Тайгага чедир черлер-дир.
Оларның эң-не улуу — Кызыл хо-
рай. Ында хей чурттакчылыг каът
39 бажың төпчүткен газ хандырыл-
галыг. Ниитизи-биле бисте 2478 газ
хереглекчилери бүртүктелген.
Газ чорудар дериг-херекселдин
чогуур ужурулгун шинчилелин,
септелгезин үе-шаанда чорудуп
турар бис. Ол ышкаш бистиң
дүрген хөдөлүр, хемчеглер алыр
албанывыс база ажилдап турар. Бо
адыр газ-биле холбашкан айыыл-
халапка удур дүрген хөдөлүр
ажылды дүне-хүндүс дивейн чору-
дуп турар. Үстүнде чугаалап турга-
ным эки көргүзүглер-биле черге-
лештир нарын болуп турар айты-
рылгар база бар. Оларның эң-не
колу — республикада газ хе-
регелелиниң деңнелиниң кудулап
турары. Оон аңгыда организа-
цияның дериг-херекселдеринин

элеп-эргижирээни бо хүнде 90 хуу
бооп турар, а ниити газ шугумунуң
чаартылгазы 40 чыл дургузунда
чоруттунмаан. Бо бүгү чүүлдер газ
үлетпүрүнүн чаа-чаа технология-
ларын амыдыралга боттандыра
арганы бербейн турар деп чугаа-
лаар алаар. Бо хүнде республика-
ның газ хереглекчилери ону кол-
дуунда аш-чем хайындыраарында
ажылдап турар-дыр, а херек кы-
рында амгы үеде суугаткан газты
ажылдаар аргалар канчаар-даа
аажок калбарып, нептереп турар.
Чижээ, ооң-биле кандыг-даа хем-
чээлди оран-саваның одалгазын,
изиг-соок суг-биле хандырылганын
чорудуп болур. Автомашиналар
газты кывар-чаар чүүлдерин ор-
нунга база ажылдап турар болгай.
Бо таварылгада газ бензинге көөр-
де, долгандыр турар агаар-
бойдуска хора чедирбес, экологтук
арыг одалга чүүлү база болур.
Газты үлетпүрге ажылдаар оон-даа
хей, ажыктыг аргалар бар. Рес-
публиканың экономика талазы-биле
деңнели амдыызында шак ол
аргаларны ажылдаарын болдурбайн
турар. Ынчалзажок амгы үеде ону
дизель-биле электри энергиязын
болбаазырадып ал турар ыраккы
кожууннарга чоп ажылдап болбас
деп, ооң соляркага көөрде,
чарыгдалы эвээш болур.

— Амгы үеде республикавыс-
та газты шак мындыг аргаларны
ажылдап шынгадып турар
хереглекчилер бар бе?

— 2007 чылда баштайгы авто-
машиналарны газтыг хандырылгаче
шилчиткен турган бис. Ынчан хей
эвес кижилер идепкейлиг болган.
Бо үеде чедир оларның саны көвү-
дөөзү хомуданчыг. Мында бистиң
база буруувус бар деп минирин
апаар. Чүге дээрже бо хүнде газ
хандырылгалыг автомашиналар-
биле ажилдаар чаңгыс машинавыс
бар, ол хей автомашинаны хары
угда хүлээп ап шыдавас. 40 чыл дур-
гузунда чаарттынмаан, чаа машина-
техника саттынмаан бистиң албаны-
выс бо үеде чедир харын-даа ту-
рушкун чок ажилдап шыдап турар-
дыр деп санаар мен.

— Бо берге байдал чүнүн
уржуундан тургустунуп келгениң
ынчаш?

— Хамык ужур республиканың
газ ажил-агыының амгы үеде
төлептиг, чогуумчалыг юридиктиг
эзи чогунда деп база болур. 2004
чылда-ла РФ-тиң Президентизи
турган Путинниң үндүргөн Чарлыы

езугаар Россияның иштинде шупту
үүрмек газ ажил-агылары «Газ-
пром» ААН-ге каттышкан турар
ужурлуг, а ол мынчага чедир
кылдынмаан бооп турар. Бо хүнде
«Тувгаз» — ажык акционерлиг ни-
тилер чергелиг хуу ажил-агы. Хуу
хевирлиг ниитилелдер боттарының
ажылдап алган акша-хөреңгизи-
биле «амыдыраар» болгай. Амгы
үеде республикада газ шынгадып
алырының хемчээли биске улуг
орулга ажилдап алыр арганы
бербейн турар. Ол-ла чылдагаан-
биле газты чаа технологиялар
ажылдап болбаазырадыр аргавыс
база чок. Ынчалза-даа бо байдал
эки талаже өскерлир деп бүзүрел
бисте бар. Август айда «Газпром»-
нун төлээлери албан-ажыл аайы-
биле Тывага чораан. Олар
республиканың удуртулгазы-биле
Тыва Республиканың газ-биле
хандырылганының чингине дөзе-
вилелин доктааткан. Ук докумен-
тиде республиканың энергия
болгаш одалга адырларын 2020
чылга чедир бүрүнү-биле газ
хандырылганын шилчидеринин
дугайында бижээ. Бо документ —
республиканың газ ажил-агыының
келир үеде хөгжүлдизинде бирги
базым. Дараазында үе-чаада ук
дөзевилелди чорудар планын
ажылдап кылыр. Кысказы-биле
чугаалаар болза, ийи таладан улуг
акшаландырышкын, күжениш-
киннер негээр төлевилел-дир ийин.
Ынчалза-даа ону амыдыралга
боттандырып шыдаптар болзувусса,
ол республикага-даа, «Газпромга»-
даа оон артык улуг орулганы
киирер деп чүвени ук документида
айтып каан санаашкыннар бадыткап
турар.

— Ынчап кээрже, ында ийи
таланың сонуггалы бар ышка-
жыл?

— Ийе, Тыва Республиканың
Чазак газ ажил-агыын республи-
каның экономиктиг хөгжүлдизинге
улуг рольду ойнаар деп чүүлү эки
угаап-билип турар деп чүвени бо
документ бадыткап турар. Ол чүүл-
дү чурттакчы чон база эки билип
алыры күзенич. Чоннуң меде-
релинде газ — ажылгалы айыылдыг
кывар чүүл деп билишкын сиңип
калган, ынчанга аңаа шала сестий
аарак хамаарылгалыг. А херек
кырында ону шупту дүрүмнерни
сагып, бодун шын алдынып тургаш
ажылдаар болза, ол эптиг, таарым-
чалыг, өртээ база чийк кывар чүүл
ышкажыл. Бензинни, солярканы
шын эвес ажылдаанындан кайы

энергетика баазында онза черни ээлеп
турар. Бо бүгү-биле холбаштыр ооң
курлавырларының тывыжы болгаш херег-
лели канчаар-даа аажок улуг темпилиг
өзүп турар. Бо хүнде Россия бүдүн деле-
гейниң газ курлавырларының 35 хуузуң
ээлеп турар.

Сентябрь айның бирги улуг-хүнүнде
Газ болгаш нефть үлетпүрүнүн ажилдак-
чыларының профессионал байырлалы
болуп эрткен. Бистиң республикага ол ба-
йырлалды «Тувгаз» ААН-ниң ажилдакчы-
лары демдеглээнер. Бо адырның рес-
публикада ниити байдалы-биле таныжар
сорулга-биле ниитилелдин удуртукчузу,
чингине директорнуң оралакчызы Ва-
лериий Михайлович ИВАНЧЕНКО-биле
ажыл-херекчи чугаа кылдывыс.

хире хей өрт айыыл-халаптары
болуп турар-дыр, көрүңер даан.
Бүгү чүве кижиниң бодундан ха-
мааржыр.

— «Тувгаз»-тын талазындан
ооң хереглекчилеринге айыыл
чок чорукту хандыраар талазы-
биле кандыг хемчеглер алдынып
турарың?

— Каът бажыңнарда, хуу-даа
бажыңнарда хереглекчилеринин газ-
биле ажилдаар дериг-херексел-
дерин үе-шаанда план езугаар
хынап, эргежок чугула чепсектерин
солуп берип турар бис. Силерниң
солунуңар дамчыштыр хамааты-
ларга газ-биле серемчилелдиг,
ооарымчалыг болурун база катал
чагыксап тур мен. Ол ышкаш газты
ажылдааны дээш үе-шаанда төлээ-
рин база улуу-биле дилекседим,
чүге дээрже ук төлевир озалдаарга-
ла, бистиң ажылывыс база саадаар.
«Тувгаз» газты Ачинскиниң, То-
больскиниң нефть болбаазырадыр
заводтарындан баш бурунгаар
садыглажышкын-биле садып ап
турар. А бо хүнде чурттакчы чоннуң
шингээткени газ дээш чыгып
келген өрөз бо чорудулгага улуг
шаптык бооп турарын демдеглевес
аргам чок.

— Бо хүнде газтын өртээ
чечел? Ооң өртөөн кым тургузуп
турарың?

— Газтын бир килде өртээ 30,9
рубль. Өртөктерин Тыва Республи-
каның Чазак доктаадып турар. Ол
ындыг кончуг-даа улуг эвес деп
санаар мен. Каът бажыңнарда
чурттап турар хамаатыларга ооң
чарыгдалын санаар дериг-херек-
селдер салдыртып алырын сүме-
лексээр-дир мен. Оларга ол эптиг-
даа, орулгалыг-даа болур. А хуу
бажыңнарда, ылаңгыя Кызылда
чурттап турар хереглекчилерге газ
баллоннарын кайы хамаанчок чер-
лерге долдурбазын чагыксадым. Ол
чорук айыыл-халапка чедирип бо-
лурун МИЧ-терге каш удаа дам-
чыткан болгай. Баллонну, аргалыг-
ла болза, бистиң газ участка-
рынга — Спутник чанында черге
база «Тувгазтың» бодунга солудуп
ап болур.

— Бистиң республикада газ
ажыл-агыының дугайында
берген тодаргай тайылбырыңар
дээш четтирдис, Валерий Ми-
хайлович. Ажил-агыыңар чо-
гунгур болзун.

Аяна БИЧЕ-ООЛ
чугаалашкан.

Авторнуң тырттырган чуруу.

35 ТОННА СИГЕННИГ

«Бөрү кырыза-даа, анайын салыр эвес» деп үлгер чугаа үндезинниг-ле болдур ийин. Ол ышкаш: «Кыры шимчээрге, хырын тодар» деп, бурунгуларның мерген сөзүндө утка-ла бар.

Суг-Аксы сумузунун хүндүлүг чурттакчызы Чылбак-оол Байырович Ооржак үстүндө кириген үлгер чугааларга езулуг-ла дүгжүп турар дизе, хөөредиг болбас. Оон назыны 80 харже кирип-даа турар болза, ол ам-даа күш-ажылчы тура-соруун чидирбээн. Ажыл-ишке

дадыккан кижжи анаа черле кайын олурар ийик.

Чымыш иштен чыда калбас Чылбак-оол Байырович чылдың-на коданында малынга кыш дургузунда

четчир сиденни белеткеп алып чаңчылдыг. Ол эрткен чылын 30 ажыг тонна эки шынарлыг сиденни белеткеп алганындан соок, хары улуг кыштан малын хүр ажырып алган. Чаңгыс-даа баш мал чудадып өлүрбээн. Күш-деңгилдизи шырак болганындан малының чаш төлүн бүдүн-бүрүн камгалап алган.

Бо чылын ам база Чылбак-оол Байырович — мал чемин сумуда хамаанчок, кожуунда бир дугаар белеткеп алган араттарның би-

рээзи. Ол күдээлери Эдуард Хайылак, Геннадий Ондар, оглу Омак Ооржак, дунмазы Владимир Ондар оларны эвилелдеп алгаш, Ак кыдыындан 35 тонна эки шынарлыг, хоолулуг сиденни белеткеп алган.

Назы-хары дөгүзе-даа, Чылбак-оол Байыровичиниң адак-бышкаа ам-даа чиик хевээр. Алызындан-на күш-ажылчы болгаш оон бодунда сиден кезер, бөлөр машина-техника дээш, өске-даа күш-ажылчы дериг-херексел бүрүнү биле четчир. «Хоочун — коктуг» дижир болгай бис. Ол кодан-малын хоолулуг ойт-сиденниг кедээр Белде чайлагладып, кыш удур улам күш-деңгел кирип алган.

Хоочун арат Чылбак-оол Байырович Ооржакка ам келин база-ла коргунчуг эвес дээр чазыг болбас. Мал ажыл-иш араттар оон үлгер-чижек артык эвес боор.

Бораш Ондар
Сүт-Хөл кожуун.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тудугжунун хүнү профессионал байырлал таварыштыр Тыва Республиканың тудуг организацияларының ажылдакчыларын

шаңнаарының дугайында

Тудуг талазы-биле чедишкенири болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш шаңнаары болза:

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле:

Виталий Көк-оолович Даргынны — Тыва Республиканың Бай-Тайга кожуунун Тээли суурда «Хомушка ХС» ажылдакчызы;

Ева Дурсуновна Лини — Тыва Республиканың «Капитал тудуг эргелели» күрүнө албан чериниң килдис начальниги;

Руслана Бавыштаевна Монгушту — хуу сайгарлыкчы, Тыва Республиканың Өвүр кожуунун Хандагайты суур;

Зоя Эник-ооловна Салчакты — Тыва Республиканың «Капитал тудуг эргелели» күрүнө албан чериниң начальнигиниң оралакчызы;

Рубен Агаронович Хмбоянны — хуу сайгарлыкчы, Тыва Республиканың Би-Хем кожуунун Туран хоорай.

Кызыл хоорай,
2010 чылдың август 12
№133

Тудугжунун хүнү профессионал байырлал таварыштыр Тыва Республиканың тудуг организацияларының ажылдакчыларын шаңнаарының дугайында

Тудуг талазы-биле ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Анзор Геворкович Андриасянга — «Ани» кызыгаарлаттыг харысалгалыг эштежилгениң директору, Тыва Республиканың Туран хоорай, Би-Хем кожуун.

Тудуг талазы-биле чедишкенири болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш **Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле** шаңнаары болза:

Юрий Владимирович Гавриловту — «Тувабурвод» ажык акционерлиг ниитилелдин чингине директору;

Николай Антонович Крапивинни — «Энергестрой» кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелдин директору;

Олег Николаевич Косоротовту — «Тувабурвод» ажык акционерлиг ниитилелдин чингине директорунун оралакчызы.

Кызыл хоорай,
2010 чылдың август 12
№134

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле В.Г. Асланынны шаңнаарының дугайында

Тудуг талазы-биле чедишкенири болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш **Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле «Сибирь»** кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниити-

лелдин директору **Вачакан Герасимович Асланынны** шаңнаар.

Кызыл хоорай,
2010 чылдың август 12
№135

Тыва Республиканың Ордени-биле Г.Н. Долгополовту шаңнаарының дугайында

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдизинге салышкыны болгаш хөй чылдарда үр-түннелдиг ажылы дээш **Тыва Республиканың Ордени-биле** күш-ажылдың хоочуну **Григорий Николаевич Долгополовту** шаңнаар.

Кызыл хоорай,
2010 чылдың август 13
№136

Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» медалы-биле Н.Е. Мистрюкованы шаңнаарының дугайында

Улус өөредилгезиниң адырынга хөй чылдарда болгаш үр-түннелдиг күш-ажылы дээш **Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» медалы-биле** күш-ажылдың хоочуну **Наталья Екимовна Мистрюкованы** шаңнаар.

Кызыл хоорай,
2010 чылдың август 13
№137

«Тыва Республиканың Начын мөгези» хүндүлүг атты С.С. Седиге, А.Н. Ховалыгга тыпсырының дугайында

Күш-культура болгаш спорт талазы-биле бедик көргүзүглер дээш **«Тыва Республиканың Начын мөгези»** хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Сергек Сергеевич Седиге — мөге, «Өртке удур федералдыг албаның Тыва Республика талазы-биле 1 отряды» күрүнө албан чериниң Тыва Республиканың Кызыл кожуун талазы-биле №8 өртке удур кезээниң өрт өжүрүкчүзү;

Амир Николаевич Ховалыгга — мөге, Тываның күрүнө университетиниң күш-культура болгаш спорт факультетиниң доозукчузу.

Кызыл хоорай,
2010 чылдың август 13
№138

«Тиилелгениң 65 чылы» юбилейлиг тураскаал демдек-биле шаңнаарының дугайында

1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайыныга Тиилелгениң 65 чыл демдеглээри-биле, дайын хоочуннарының, тылдың ажылдакчыларының маадырлыг болгаш эрес-шудургу чоруунга ханы хүндүткелди көргүспүшөөн, Тыва Республиканың чурттакчы чонунун болгаш аныктарның ортузунга совет улустун дайын чылдарында маадырлыг чоруун пропагандалаарынга салышкыны дээш шаңнаары болза:

«Тиилелгениң 65 чылы» юбилейлиг тураскаал демдек-биле

Дойбан Дапьянович Давааны — күш-

ажылдың хоочуну;

Сарыглар Саятыевна Тамдын-оолду — күш-ажылдың хоочуну;

Василий Оюнович Янчатты — күш-ажылдың хоочуну.

Кызыл хоорай,
2010 чылдың август 13
№139

«Тыва Республиканың алдарлыг артизи» хүндүлүг атты Т.Д. Дулушка тыпсырының дугайында

Культура болгаш уран чүүл талазы-биле ачы-хавыязы дээш **«Тыва Республиканың алдарлыг артизи»** хүндүлүг атты «Тыва Республиканың Чазаның үрер хөгжүм оркестри» күрүнө албан чериниң уран чүүл удуртукчузу, кол дирижеру **Тимур Дыртык-оолович Дулушка** тыпсыр.

Кызыл хоорай,
2010 чылдың август 13
№140

«Тиилелгениң 65 чылы» юбилейлиг тураскаал демдек-биле шаңнаарының дугайында

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Тываның хөй националдыг чонунун дайынчы болгаш күш-ажылчы маадырлыг чоруун пропагандалаарынга, Россияның аныяк салгалының шериг-патриотчу, интернационалчы болгаш күш-ажылчы кижизидилгезинге салышкыны, Орел хоорайга Ада-чурттуң Улуг дайынының Тиилелгениң 65 чылынга тураскааткан үрер хөгжүм оркестрлериниң «Бирги салюттун дааштаашкыннары» II делегей фестиваль-конкурузунга чедишкениң киржилгези дээш **«Тиилелгениң 65 чылы» юбилейлиг тураскаал демдек-биле** шаңнаары болза:

Тимур Дыртык-оолович Дулушту — «Тыва Республиканың Чазаның үрер хөгжүм оркестри» күрүнө албан чериниң уран чүүл удуртукчузу, кол дирижеру;

Софья Дакпай-ооловна Кара-оол Дулушту — Тываның күрүнө филармония-зының артизи.

Кызыл хоорай,
2010 чылдың август 17
№143

Усинск оруунун тудуун эгелээнинден бээр 100 чыл юбилейин байырлаары-биле орук адырының ажылдакчыларын шаңнаарының дугайында

Республиканың орук ажыл-агыйынга чедишкенири болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш шаңнаары болза:

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле:

Алексей Ярылович Аражыны — «Тываавторук» автомобиль оруктарының эргелели» күрүнө албан чериниң чолаачызы;

Юрий Эгонсович Ирбени — Күрүнениң унитарлыг №364 орук-ажылгал федералдыг бүдүрүлгениң машинизи;

Алексей Алексеевич Кузьминни — Күрүнениң унитарлыг №364 орук-ажылгал федералдыг бүдүрүлгениң машинизи;

Дмитрий Екимович Поляковту —

«Дороги Сибири» кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелдин улуг механизатору;

Виктор Владимирович Хлутков — «Сибмост» ажык акционерлиг ниитилел Абакан филиалының №91 көвүрүг отрядының бетонщици;

Надежда Алдай-ооловна Хомушуну — Күрүнениң «Енисей М-54 автомобиль станциясы» федералдыг албан чериниң килдис начальниги.

Кызыл хоорай,
2010 чылдың август 25
№144

Шахтернун хүнү профессионал байырлал таварыштыр Тыва Республиканың Үлетпүр болгаш энергетика яамызының ажылдакчыларын шаңнаарының дугайында

Республиканың хөмүр-даш үлетпүр сайзырадырынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш **Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы** хүндүлүг атты «Тываның даг-тывыш компаниязы» кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелдин Чаданада автотранспорт участогунун цех начальниги **Хүлер Сергеевич Монгушка** тыпсыр.

Республиканың хөмүр-даш үлетпүр сайзырадырынга чедишкенири болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш **Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле** шаңнаары болза:

Вера Андреевна Кузееваны — «Тыва даг-тывыш компаниязы» кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелдин килдис начальниги;

Биче-оол Шырапович Сааяны — «Тыва даг-тывыш компаниязы» кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелдин Чаданада автотранспорт участогунун чолаачызы.

Кызыл хоорай,
2010 чылдың август 26
№145

Тургустунганындан бээр 60 чыл ою-биле холбаштыр кадык камгалалдың «Тыва Республиканың онкология диспансери» күрүнө албан чериниң ажылдакчыларын шаңнаарының дугайында

Кадык камгалал талазы-биле ачы-хавыязы дээш база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш **«Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы»** хүндүлүг атты медицина эртемнериниң кандидаты, кол эмчи **Анна Априльевна Шивит-оолга** тыпсыр.

Кадык камгалал талазы-биле чедишкенири болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш **Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле** шаңнаары болза:

Геннадьевна Феденкону шаңнаар.

Кызыл хоорай,
2010 чылдың сентябрь 13
№149

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

«2) хоочунга төлөп бээр социал төлевир-

Тыва Республиканың Чазаа
Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

УТТУНДУРБАС ЭРТКЕН ОРУК

Россия Федерациязының Улус өөредилгезининг дүлүг ажилдакчызы, Эрзин ортумак школазының башкызы Мария Чадамбаевна Сотпа бо нерде 70 харлап турар.

Чадамбаевна — узун бол-
дурбас төгүлүг кижилер-
ээзи. Угбавыс бодунун
амдарын мынчаар сактып
орар кижик.
1940 чылдың сентябрь 13-
нүн Сагир дааның эдээнге,
емнин унунга, ачамның
түп дээр кырганның өөнге
ген мен. Ынчан эмчилер
аны-биле мээң хинимни
Балчырова Чалдыгның
Баа-Хөө Балчыр дээр
мичи кижик кезип, хин адам

емнин чурту кончуг каас
ыг, тайга-сыннарлыг, кы-
хемчигештерлиг, аржаан
ыг, аң-меңнерлиг Улар,
Бөрлүк, Овааты ынчаар
орааннар. Чайын Эрзин
чайлааш, күзүн Эрзин,
унне көжүп кээрлер.

жы-төлдүг өг-бүлениң эң
6-гы уруу болуп төртү-
н. Ачам Чадамба Чадаан,
унмаа Кешпи-Буян. Олар
алын малдап, ажы-төлүн
рааннар. Ылаңгыя чылгы
еже малды ачам азырап
ге ынак чораан. Көшкүн
дыг улуска көжер-дүжө-
к сөөртүрүңге ажыктыг

де ачам таңды-сын ажып
овар дээн аш-чемни,
рааны сөөртүп-эккээр
а-нем араттар-даа болза,

моол эрги үжүк-бижикке өөренип,
үениң аайы-биле «эртемниг кижилер»
деп-даа санаттырып чораан-
нар. Ачам — арбан, суму ажылын
удуртуп, аныяктарны ажылче эви-
лелдеп, бодунун үлүг-хуузу кирип
чорааннарның бирээзи.

Мен 8 харлыымга чедир авам,
ачамга дуза-дөңмөк бооп, анай-ху-
раган кадарып, инек, мал, хой,
өшкү саап өскөн мен. Ынчан акым
Александр Чадамбаевичининг удур-
туп тургусканы Ленин аттыг кол-
хозка тараа-быдаа, ногаа тарыжып,
ооң ажаалдазынга авам-биле кир-
жип чордувус. Электри-сайгылаан-
ныг, школарыг, эмнелгелиг Боом
дааның баарынга өзүп, сайзырап
кел чыткан Булуң-Бажы суурга
ылаңгыя ол үениң аныяктары тура-
соруктуг киржип, ажылдың бүгү-ле
адырларынга үлүүн кирип турга-
нының түннелинде чараш суур
сайзырап келген чүве.

Школа назыны чеде бергенде,
акым Александр Чадамбаевичининг,
угбам Ажы Күндүүевнаның аалда-
рынга туруп алгаш, Кызыл-Сылдыс,
Бай-Даг, Эрзин суурларга өөренип
чорааш, школаны доостум. Школа
доосканым соонда, 1959 чылда,
Нарын ортумак школазынга пионер
вожатыйлап, удаваанда башкылап
ажылдай берген мен. Нарын, Мөрөн
школаларынга ажылдап чорааш,
бот-өөредилге-биле башкы инсти-
тудун доозуп алдым. 1965 чылдан
Эрзин ортумак школазынга баш-

Хоочун башкы М.Сотпа.
Хууда архивтен алган чурук.

кылап, профэвилел даргалап, баш-
кыларның комсомол эге организа-
циязын удуртуп, ол-ла чылда ком-
сомол райкомунун ийиги секрета-
рынга 4 чыл ажылдадым. Ынчан
аныяктар-биле ажылдаары кончуг
солун турган.

Чүге дээрге аныяктар бурунгаар
чүткүлдүг, тура-соруктуг, корум-чу-
румнуг, дыңнангыр турган. Бистиң
мурнувуста социализмни эчизинге
чедир тургузуп, коммунистиг чаа
ниитилелдин кол фундамент-таваан
хевирлээр дээш-ле, сорулгалар
улуг турган.

Күш-ажылга дадыккан, амыды-
ралдың бергелерин көрүп эрткен
кижилер ажыл-амыдыралында-даа
бүгү назынында туруштуг боор-дур.

Комсомол райкомунга ажылдап
тура, чурттуң улуг хоорайлары Аба-
канга, Красноярскиге, Свердлов-
скиге, Новосибирскиге, Хабаров-
скиге, Москва, Ленинград хоорай-

ларга дуржулга солуккан өөре-
диглиг семинарларга, хуралдарга
киржип келдим. Чоорту кожуунун
культура-килдизин эргелекчилеп,
сумунун, кожуунун хуралдар депу-
тадынга хөй удаа соңгуттуруп
ажылдап турдум.

Хостуг үелеримде спорттун ян-
зы-бүрү хевирлеринге киржип, уран
чүүлге, профэвилелдер ажылынга,
херэженнер бөлүүн удуртуруга,
агитквартиралар ажылынга кир-
жири сөлүн чүве.

1981-1994 чылга чедир Моол
Арат Республиканың Налайх, Улан-
Батор хоорайларыга моол сур-
гуулдарны орус дылга өөредип
турдум.

Мария Чадамбаевнаның ажыл-
амыдыралын кысказы-биле ап
көөрге мындыг.

Орус, тыва, моол дылдарга арыг
чугаалаар, грамматиказын эки би-
лир болгаш, салым-чолу ону Моол-
га эккелген, ол аңаа бодунун кай-
гамчык салым-чаянныын көргүс-
кен. Моолдун найысылалы Улан-
Батор хоорайның 50 дугаар шко-
лазынга ажылдааш, даштыкы күрү-
нениң башкылар коллективининг
хүндүткелин чаалап алган. Ооң
өөрөткени сургуулдары Улан-Ба-
торнун база Россияның дээди өөре-
дилге черлерин дооскаш, төрзөн
чуртунун сайзыралынга киржип,
ажылдап турарлар. Кады ажылдап
чораан эш-өөрү база доозукчу-
лары-биле бо хүнге чедир харыл-
заазын үспейн чоруур.

Арнында үргүлчү хүлүмзүрүг
чайынналып чоруур, аныяксыг, хөй
эш-өөрлүг бо угбавыс бистиң ара-
выста аас-кежикти, өөрүшкү-

маңнайлыг чурттап чоруур. Ажы-
төлүн төлөтпег кижилер кылдыр
азырап, өстүрүп, эртем-билигге
чедирип кааш, ам-даа ажы-төлүнүн
ажы-төлүн азыражып чоруур буян-
ныг ие. Аалынга чеде бээрге, угба-
выс анаа черле орбас, амданыг
аш-чемин кылган, аргыттынып,
дааранган, ылаңгыя тыва национал
идик-хеп даарап турда ус-шевер.

Чашкы үезинден эгелеп күш-
ажылга дадыгып, рыноктуң-даа
берге үезин шыдап эртип келген.
Эрзин ортумак школазының мате-
риалдыг баазазын быжыгларынга,
башкылар коллективининг эп-найы-
ралдыг, ажылынга хандыкшылдыг,
туруштуг боорунга кириген үлүг-
хуузу улуг.

Мария Чадамбаевна Улус өөре-
дилгезининг шугумунга 52 чыл
ажылдааш, бо чылын хүндүлүг
дыштанылгаже үнген. В.И. Ленин-
ниң 100 харлаанынга юбилейлиг
медаль-биле, ленинчи комсомолдун
Төп Комитетининг дипломнары,
хүндүлүг бижиктери-биле хөй удаа
шаңнаткан. Ол — «Улус өөредилге-
зининг тергини», «Улуг башкы»
деп аттарлыг, Моол Арат Республи-
каның эртем-билиининг эң дээди
«Цагаан лавай» шаңналының
хүндүлүг эдилекчизи.

70 харын демдегеп турар угба-
выска төрөл-дөргүлү, дунмалары,
эш-өөрү чүректин ханызындан ба-
йыр чедирип, ам-даа хөй чылдарда
чурттаарын, амыдыралынга аас-
кежикти, быжыг кадыкшылды
күздөвис.

Антонина ШОЙЖУН,
Тыва Республиканың өөре-
дилгезининг алдарлыг ажилдак-
чызы.

Кызыл хоорай.

Теве-Хая школазының 70 чылынга

АМЫДЫРАЛЧЕ «ОТЧУГАШТЫ» КЫВЫСКАН ӨРГЭЭ

34 чылда Девээлиг Хая деп черге Тываның
ажыл-агыяны дуржулга станциязы тур-
ган. Чурттуң янзы-бүрү булуңнарындан орус
ыг эртемденнер көжүп кээп, аңаа турумчуп
ай берген. Суурну Теве-Хая деп адаан.

е школаларны тургузуп,
өөреникчилерни өглөргө
турган. 1938 чылдың
да суурнун чурттакчыла-
ралынга школа тудуун
еп шийтпирни хүлээп
ге бүрүзүңге чудуктарны
арга, боттары тайгадан
ан.

л эрткенде, 1939 чылдың
а, 3 чылдыг эге школаны
Аңаа 12 өөреникчи тур-
ны туткан тудугжуларын
сактып чоруур. Оларга
А.Донгак, Ч.Донгак,
болгаш өскелер-даа
Директору боор Бяко-
шкы (ат-сывын долузу-
назыныг чурттакчылар
олган) ажылдап чораан.
ты дооскаш, өөреникчи-
тала, Бажың-Алаак, Ча-
даларынга өөредилгезин
р турган. 1960 чылда
аны тудуп эгелээш, 1962
ыггалга кириген. 1964
ес чыл школазы, а 1984
телеп ортумак школа
н.

я сес чыл школазының
нга Д.Д. Хомушку, а
эргелекчизинге О.О.
жылдап чораан. Сес чыл
180 өөреникчи дооскан.
өөреникчилерниң назы-

харын барымдаалавас турган бол-
гаш, каш-даа харлыглар өөренип
турган.

Теве-Хая школазын Н.Ф. Ман-
жуев (бурят омактыг), Д.Х. Саая,
Э.О. Ооржак, Р.Т. Тюлюш болгаш
оон-даа өске директорлар аңгы-
аңгы чылдарда билдилиг удуртуп
турган. А 2006 чылдан эгелеп бо
хүннерге чедир Айланмаа Кара-
ооловна Хертек коллективти удур-
туп чоруур.

Аныяк удуртукчу Резеда Тас-
ооловнаның ажылдап турганы үе-
зинде школа «Чылдың школазы»
деп атка төлөтпег болуп, агрошкола
кылдыр эде адаттынып, хөй санныг
доозукчулар көдээ ажыл-агый та-
лазы-биле мергежилдерни доозуп,
Тываның янзы-бүрү булуңнарында
ажылдап чоруур.

70 чыл дургузунда чеже өөре-
никчилерни доостуруп, амыдырал-
дың делгем оруунче үдөвзэн дээр!

Амгы үеде хүндүлүг дыштаныл-
гада Д.Д. Донгак — тыва дыл,
чогаал башкызы, С.Б. Куулар — эге
класстар башкызы, В.Д. Ховалыг —
география, О.К. Куулар — био-
логия башкызы болгаш оон-даа өс-
ке башкыларны оларның башкылап
ажылынга улуг үлүг-хуузу дээш
өөреникчилери сактып чоруур.

Амгы үеде Теве-Хая ортумак
школазында 19 класс комплект бар.

Теве-Хая ортумак школазының бөлүк башкылары. 1985 чыл.

Ында 320 өөреникчи ийи ээлчегде
өөренип турар. Башкыларның саны
36, оларның иштинде 1-ги катего-
рияның 11 башкызы, 2-ги катего-
рияның 22, дээди эртемниг 28 баш-
кы бар, 8 башкы ортумак эртемниг.

Школада аныяк башкыларның
дагыныкчылары болуп, РФ-тин
ниити билиг школаларының хүн-
дүлүг ажилдакчызы база күш-
ажылдың хоочуну аттарның эди-
лекчилери башкылар аныяктарга
арга-сүмезин берип, арга-дуржул-
газын дамчыдып ажылдап чоруур-
лар. Хоочун башкыларның соон
салгап, ажылынга көскү чедиш-
киннерлиг, республика, кожуун чер-
гелиг конкурстарның идепкейлиг
киржикчилери болуп турар аныяк
башкылар бары өөрүнчүг.

Школавыстың доозукчулары
башкы эртем-билиин чедип алгаш,

суурунун сайзырап хөгжүүрүңге
үлүүн кирип, төрзөн школазында
ажылдап чоруурлар. Барык-ла 24
башкы школавыс доозукчулары
бооп турар. Ам безин башкылап
турар эртемниге шыырак билиин
көргүзүп, хоочун башкыларның
идегелдиг салгалдары өзүп ора-
рынга өөрүп турар бис.

70 чыл дургузунда школавыс
эргинин артап үңгеш, ажыл-агый-
ның янзы-бүрү адырында ажылдап
чоруур доозукчуларывыска чор-
гаарланыр бис, чижээлээрге, М.М.
Сарыг-оол — шериг ужудукчузу,
Прибалтикада чурттап чоруур, В.С.
Комбу — халажылгада полковник,
амгы үеде ТР-нин ОБЯ-да, С.С.
Куулар — дээди эртемниг акушер-
гинеколог, Е.С.Грачева дээш, даң-
зыны уламчылап, оон-даа өске-
лерни адап болур.

Школа — амыдыралдың алдын
өргээзи. Школа — чүс-чүс кижилер-
ниң уттундурбас уязы. Төрзөн
школаңарны, доостурган башкыла-
рыңарны утпайн чорунар! Олар
силерге чуртталганың «отчугажын»
кыпсып, амыдыралче улуг орукту
изеп берип, олче үдеп каан.

Ынчангаш, эргим доозукчулар,
ажылдап чораан башкылар! Күстүн
кончуг чылыг, эки үези — сентябрь-
да, школаңарның эжин ажык!

Чымыш иштен хензиг када
алаагыпкаш,
Чашкы шаавыс өөрүшкүзүн
хөөрөшкөй бис.
Чедип келгеш башкыларга,
эш-өөрге душкай-даа бис.
Черге чедир мөгөйбишаан,
школавысче чаалап тур бис!

Зоя СЕНДАЖЫ,
күш-ажылдың хоочуну.
Теве-Хая суур.

Аңныыр ажил-агыйының 65 чылынга

СОЛУН ДЕЛГЕЛГЕ

Сентябрь 16-да ТР-нің Национал музейинге Тываның аңныыр ажил-агыйының делгелгези болуп эрткен. Аңаа ТР-нің Аңныыр болгаш балык тывыш ажил-агыйының талазы-биле комитеттин даргазы Александр Сергеевич Новиков сөс ап чүве чу-гаалаан:

—2010 чылда аңныыр ажил-агыйының тургустунганындан бээр 65 чылы болуп турар. Бо байырлалга уткуштур Тываның чону үе-дүптен бээр канчаар чурттап, чүнүң-биле амыдырап чораанын чонга көргүзери-биле бо делгелгени бараалгаттывыс. Хөй

катап дыңнаарының орнунга, чаңгыс катап көргени дээр дээр болгай. Бистиң ада-өгбелеривис шыырак дээн аңчылар чораан. Олар аң-меңни даялап, холтак сеткил чокка, чүгле бодунуң өг-бүлезинге өй кылдыр адып алыр чораан. Бо делгелгеде оларның аңнаарынга ажыглап чораан яңзы-бүрү дериг-херекселдерин база аң-меңни, куштарны болгаш оон-даа өске аңчыларның амыдыралындан чүүлдерни делгээн.

Шынап-ла, кылагар шилдер артында чүнү чок дээр: чонар-даштан кылган аң-мең дүрзулери, даяда тутуна берген бөрү, маңнап бар чоруур сыын; чүзүн-бүрүн куштар, тыва алгы тоннуг, дүүрге астып алган улгады берген аңчы кижиниң омур-хевирин ол-ла ояар кылып кааны онзагай, бир яңзы ылгалып турар. Оон аңгыда бөрү, дырбактыг баштарының сөөгү, улуг-бичии аңнарның мыйыстары, черлик хаванның азыг диштери дээш, аныяк-өскениң караа-биле көрбээни хөй-ле чүүлдер мында делгеттинген. Ол ышкаш аңныыр ажил-агыйының хоочуннарының чуруктарын залда аскан.

1998 чылдан 2007 чылга чедир Тыва Республиканың аң-меңин хыналдага алыр хайгаарал эргеле-линиң начальнигинге ажылдап

чораан хоочун Белек-оол Чоодуевич Баткарның чугаалал турары-биле алыр-га, мындыг улуг делгелгени удаа-дараа эрттирери күзүңгиг. Моон мурнунда чыл-дарда Россияның аңгы-аңгы хоорай-ларының аңныыр ажил-агыйының дел-

Чадырда одаг.

Тожу аңчы (кылымал). гелгелеринге Тывадан барган делгелгени шыырак деп санап турган болгаш, ийи удаа дээди шаңналга төлөттиг болган.

Аңныыр болгаш балык-тывыш ажил-агыйының юбилейин тава-рыштыр ТР-нің Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол база Хакас Республикадан келген аалчылар байыр чедирген.

Бистиң корр.

Владимир САВИНЫХТЫҢ тырттырган чуруктары.

«Энергострой» КХН

Кызыл хоорайның «Энергетиктер» микрорайонунда 11 дугаар бажында чаа 30 квартиралыг, чурттаарыга аажок таарымчалыг квартираларны садып тур.

1 өрээлдиг квартира—
44 дөрбелчин метр;

2 өрээлдиг квартира—
72 дөрбелчин метр.

Соңгаларын пластиктен кылган. Чылыг дамчыдылгасын, изиг болгаш соок сугларны квартиралар аайы-биле санап турар.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2а,
телефоннары: 4-85-29.

Мобиль телефоннар: 8-923-268-9073, 8-905-920-4101.

БОДУНУҢ КВАРТИРАЗЫ БОЛУР!

«Ипотека агентилели» ААН болгаш Россияның Ажаалга банкызын дамчыштыр ипотека чээлизин берип турар.

Дузалап көрүңер!

Хүндүлүг чонувус,
эш-өөрлеривис, чаңгыс
чер-чурттугларывыс!

Мээң уруг-ларым иези
Марина Кон-гаровна Иргит
чүрээнге ке-зишкин кы-лыр ужурга
хенертен та-

варышкан, ыңчангаш силерден дуза дилеп, дараазында агар санче акша шилчидип, буян көргүзеринге идегедивис: Росбанк, 40817-810-0-7704-0055835, ИНН 7730060164, БИК 049304739, КПП 170102001, ОГРН 1027739460737, к/счет 301018107000000739.

Харылзажыр телефону
8-923-384-84-94.

ИЕ КАПИТАЛЫН
АЖЫГЛААРДА

Хоойлу езугаар Ие капиталын долузу-бик кезектеп-даа болза, 3 угланыышкынче болур:

- 1) чурттаар бажың-балгат бай-далдарын экижидери;
- 2) уруунуң (уругларының) өөредилге чедип алыры;
- 3) келир үедеги пенсиязының чыылдалыг кезээн долдурары.

Ие капиталын ажыглаар дуга-йында билдиришкенин уруу 3 хар-лапкан соонда кайы-даа үеде кирип болур.

Бир эвес бажың садып (тудуп) алырыңа чээлиг болза, уруунуң 3 харлаарын манавай, ол акшаны ажыглап болур. Бо дүрүм 2010

чылдың декабрь 31-ге чедир чээлилерге (ипотека) хама-рынчангаш Ие капиталын азын бажың садып (тудуп) чээлизин дуглаарыңа аңаа дээн болза, бо чылдың төн чедир чээли керээзин чара-апаар.

А 2010 чылдың декабрь соонда чардыгачан чуртта-лылеринге Ие капиталын аңаа да, сертификат алган уруу харлаарын манаар.

ИСТЕЛГЕ АДААНДА...
ИСТЕКЧИ

Кожууннуң иштики херектер килдиз истекчинге хамаарыштыр хээли алган дугай кеземче херээн оттурганын Тыва Республика Прокуратуразы хоойлуга дүгжүп турар деп са

Каа-Хем кожуун талазы-биле иштики херектер килдизиниң чанында истелге килдизиниң истек-чизи Демир Дөмүр-оолга хамаа-рыштыр кеземче херээн РФ-тин Прокуратуразының чанында истелге комитетиниң Тыва Респу-блика талазы-биле истелге эргелели оттурган.

Бо чылдың сентябрь 13-те милицияның 25 харлыг офицери Сарыг-Сеп суурда Культура бажыңының чанынга бодунуң албан-хүлээлгезин ажыглап, хуу ажык сүрүп, хамааты Терсковадан 20 муң рубль түңнүг хээлини алган. Акшаны негеп тура, милицияның офицери наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлуга чөрүштүр садып алганы, шыгжааны, сөөрткени, белеткээни, болбаазыратканы дээш Россия Федерацияның Кеземче

кодекзиниң 228 чүүл кеземче херээнге онаазаа херээженге азаан.

РФ-тин КК-ның 290 чүүл кезээниң «в» пунктузун аңаа хоойлуга чөрүштүр хөдөлү кылыры (кылбазы) дээш дужаалдыг кижиниң хээлин алганы дээш кеземче херээ ду онаажы бээрин истелге кайын билген боор.

Кеземче херээ РФ-тин Прокуратуразының чанында истелге комитетиниң Тыва Республика талазы-биле истелге эргелелин чугула херектер истээр талаа килдизинде сайгартынып

Игорь ОСМОЛОВСКИЙ

Тыва Республиканың Прокуратуразының килдиз истекчининиң хүлээлгезин күрүс турар.

ДЫҢНАДЫГЛАР

Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, №4 котельная (адресстиг уг-шии бар) деп адрессте ниити шөлү 680 дөрбел метр чер участогун гаражтар тудары-биле Шолбан Идамчаал КЫРГЫСКА 5 чыл хуусаада арендага бээр деп турарын Кызыл хоорайның мэриязының чер болгаш өнчү-хөрө-хамаарылгаларының департаментизи чурттакчы чонга болгаш сонуургалдыг кижилерге дыңнадып тур.

Тожу кожуун чагыргазынче Россия Федерациязының хамаат-Любовь Михайловна ШЫРАПАЙДАН чурттакчылыг черлер черлеринден ниити шөлү 1998 дөрбелчин метр (шөлду чиктер санаан, үлөп тургаш хемчээгени-биле тодараттынар), Тыва Республика, Тожу кожуун, Тоора-Хем суур, Чекпелиг кудумчу 14 деп адрессте турар (адресстиг, уг-шигилг) чер участогун чуртталга бажыңын тудуп алыры-биле үш чыл хуусаада аренда бээрин дилээн билдиришкенин кирген.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо дыңнадып парлаан хүнден эгелеп 30 хонук дургузунда Тожу кожуун чагыргазы бижимел билдиришкенин болгаш билдиришкениге удурланыышкыннарны хүлээп алыр.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агый — 2-17-09 очулга — 2-03-87, улутпур — 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7610. Чагыг 113. Номерни парлапгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО «Тываакредит» Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК 049304739
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Орталык Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2010 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-нин «Тываполиграф» Күрүненин унитарлыг бүдүрүлгезинге парлалга (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыгачан материалдарның авторларының бодолдоо редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгачан санчаа болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар болгаш харыылаар.